

Muhammed Özbek Han el-Âdil" şeklinde bir ibare görülmektedir (Fraehn, s. 6-10; Lane-Poole, VI, 125-131). Özbek Han'ın 740 yılında (1340) vefat ettiği konusunda kaynaklar birleşir. En son darbedilen paraları 740 tarihliydi (Lane-Poole, VI, 130; Markof, s. 449) ve Bulgar ile Saray şehirlerinde basılmıştı. Oğlu Canbeg Han'ın ilk paralarının da 740 tarihini taşıması ölümünün bu yılda vuku bulduğuna şüphe bırakmaz. Bütün kaynaklar Özbek Han'ı dirayetli, akıllı, muktedir bir hükümdar olarak nitelendirir. Onun zamanında Altın Orda Hanlığı haşmet devrine ulaşmış, uzun süren saltanatında Cuci ulusu altın çağını yaşamıştı.

BİBLİYOGRAFYA :

Reşidüddin, *Şu'b-i Pençgâne*, TSMK, III. Ahmed, nr. 2937, vr. 113^a; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 359-376; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh* (nşr. Hânâbâ Beyânî), Tahran 1317 hş., s. 84-86; Ulug Bey, *Şeceretü'l-Etrâk*, British Museum, Add., nr. 26190, vr. 122^b-123^b; Abdullah b. Ali Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3019, vr. 188^a-207^b, 210^a-212^b; Ebû Bekir el-Kutbî el-Aharî, *Târîh-i Şeyh Uveys* (nşr. J. B. van Loon), 's-Gravenhage 1954, s. 52, 59; Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk* (nşr. L. Baron Desmaisons), Petersburg 1871-74; a.e.: *Türk Şeceresi* (nşr. Rıza Nur), İstanbul 1925, s. 174; Muinüddin-i Natanzî, *Müntehabü't-tevârîh* (nşr. J. Aubin), Tahran 1336 hş., s. 88, ayrıca bk. tür.yer.; Hammer, *Geschichte der Goldenen Horde im Kiptschak*, Pesth 1840, s. 292-293, 298; Abdülgaflar Kırımı, *Ümdetü't-tevârîh* (nşr. Necib Âsım, *TTEM* ilâvesi), İstanbul 1343, s. 32-36; Ch. Fraehn, *Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschis' oder von der Goldenen Horde*, Petersburg-Leipzig 1832, s. 6-10; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, London 1876-1927, II/1, s. 157-159, 161-163; S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1881, VI, 125-131; W. G. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosiasçisya k Istorii Zolotay Ordu*, I, Petersburg 1884 (Aynî, s. 371; Nüveyrî, s. 287, 298, 300, 302, 304, 306; Birzâli, s. 315-318; el-Mufaddal, s. 344-346; nşr. A. A. Romaskoviç – S. L. Volin, II), Moskova-Leningrad 1941 (Kazvînf,

s. 93); A. K. Markof, *Inventarniy Katalog Musulmanskih Monet Ermitaja*, Petersburg 1892, s. 444, 449, 528; W. de. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (trc. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, I, 287-411; Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, I, tür.yer.; G. Vernadskiy, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953, s. 199-200, 201-203; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu* (trc. Hasan Eren), İstanbul 1955, tür.yer.; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi* (doktora tezi, 1965), İÜ Ktp., nr. 4086, vr. 27^b-28^b, 29^a, 31^b, 32^a-34^a; a.mlf., *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 73-82.

MUSTAFA KAFALI

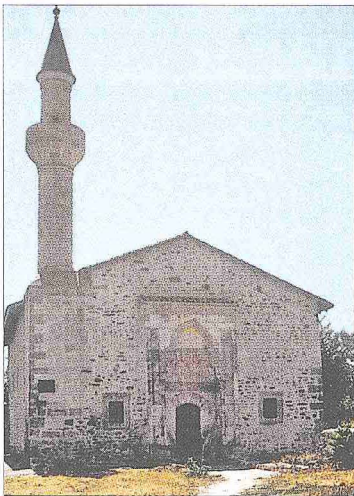
ÖZBEK HAN CAMİİ

Eski Kırım şehrinde XIV. yüzyılda yapılmış cami.

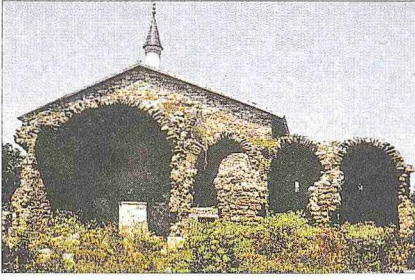
Kırım'ın güneydoğusunda bulunan Eski Kırım (Solhat) şehrinde Altın Orda hükümdarı Özbek Han döneminde (1313-1340) inşa edilmiştir. Evliya Çelebi burada ikisi cuma camisi olmak üzere beş mabed zikretmişse de günümüzde bunlardan sadece Özbek Han Camii ayakta olup iki caminin ise harabeleri kalmıştır. Cami 17,5 x 13,5 m. ölçüsünde dikine dikdörtgen bir plana sahip oldukça sade bir yapıdır. Dış köşeleri kesme, duvarları kısmen kesme, kısmen moloz taşla yapılmış, üzeri kiremit kaplı kırma bir çatı ile örtülmüştür. Kuzeydoğu köşesindeki minare XVIII. yüzyıla ait resimlerde kısmen yıkık ve kalın silindirik gövdeliyken yakın dönemde yeniden inşa edilen mevcut minare ince uzun gövdelidir. Özbek Han Camii'nin ihtişamlı taçkapısı hafif dışarı taşmaktadır. Kapının üst kısmı aslına uymayan bir şekilde tamir edilmişse de orijinal düzeni belli olmaktadır. Dıştan biri ince, diğeri kalın iki bordürle çerçevelenmiş olup kalın iç bordürde da-

marlı rûmî, dilimli yaprak, stilize çiçeklerden oluşan zengin bir motif yer almaktadır. İç tarafta derin tutulan girişinin köşelerine bitkisel süslemeli başlıkları olan yivli sütunçeler yerleştirilmiştir. Kapı üzeri mukarnaslı kavsaralı olup üstte bazı parçaları günümüze intikal etmiş sivri kemerli yazı bordürünün varlığı anlaşılmaktadır. Köşe dolgularında rûmî bezemelerin izleri mevcut olan kavsaranın en alt şeridinde kitâbe yer almaktadır. Taçkapısındaki kitâbede yapının Muhammed Özbek Han zamanında 714 (1314-15) yılında Abdülaziz b. İbrâhim el-Erbilî tarafından inşa edildiği yazılıdır. Üslûp ve tezyinatı gibi caminin bu girişi de Anadolu'da Selçuklu dönemine ait cami cephelerini hatırlatmaktadır. Cami üçerden altı sütunla bölümlenmiş mihraba dik üç nefli bir plana sahiptir. Sütunların kaideleri ve başlıkları mukarnaslı olup sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Evliya Çelebi yapının dört sütunlu ve ahşap tavanlarının da nakışlı olduğunu yazar. Alt kısımlarında geometrik yıldız motifleri bulunan mihrap sülüs hatla Âyetü'l kürsî'nin yer aldığı bir yazı bordürüyle çevrelenmiştir. Mukarnas kavsaralı mihrap nişi iki yanda birer sütunçe ile sınırlanmış, bunun içine ikinci bir mukarnaslı küçük niş yerleştirilmiştir. Üstteki kitâbede kelime-i tevhid yazılıdır. Üst kavsaranın köşelerinde birer rozet, kalan yüzeyde ise kıvrık dallı rûmî motifleri bulunmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre I. Mengli Giray Han bu camiye üstünde 918 (1512) tarihli kitâbesi bulunan bir minber yaptırmıştır.

Caminin kible duvarına bitişik olan İnci Hatun Medresesi harap durumdadır ve yalnızca kuzey duvarındaki tonozlu birimleri kısmen günümüze ulaşmıştır. Yaklaşık 30,30 x 29,00 m. ölçülerindeki yapı dört eyvanlı avlulu bir şemaya sahiptir. XVIII. yüzyıla ait iki resimde medresenin harap, ancak ayakta olduğu görülür. Doğru cephesinde yer alan taçkapısı dışa biraz taşkın olup avluya eyvan şeklinde açılır. Batı'da taçkapı karşısında ana eyvanla avlunun doğuya yakın iki köşesinde yan eyvanlar yerleştirilmiştir. Eyvanları revaklı avluya hafifçe taşan yapıda ana eyvanın iki yanında ve giriş eyvanının kuzeyinde büyük tonozlu dört oda, giriş eyvanının güneyinde ise dört, yan eyvanların batı taraflarında da beşerden toplam on dört küçük tonozlu oda bulunmaktadır. Yapının vaktiyle muvakkithâne olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Evliya Çelebi'nin naklettiği, günümüzde mevcut olmayan kitâbesine göre medrese Emîrül-ümerâ Kılburun Bey'in kızı İnci Bey Hatun tarafından 733'te (1333) inşa ettirilmiştir.

Özbek
Han Camii
ve mihrabı

Özbek Han Medresesi'nin kalıntıları

Caminin kuzeyinde sadece duvarları ayakta kalmış bir türbe bulunmaktadır. Bugün türbenin içinde bir taş lahitte bazı parçalarda bitkisel süslemeler, bazılarında ise yazılar olan birçok lahit ve mezar taşı parçaları vardır. Ayrıca XVIII. yüzyıla ait bir resimden caminin doğusunda klasik tarzda sivri kemerli nişli bir çeşmenin mevcut olduğu görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, II, 204; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VII, 662; V. G. Tiesenhausen, *Sbornik materialov otnosyaşçisya k istorii Zolotoy Ordu*, St. Petersburg 1884, I, 363, 435; A. L. Jacobson, *Srednevekoviy Kırım*, Moskva 1964, s. 106-108; Oktay Aslanapa, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979, s. 5-10; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (trc. Hasan Eren), Ankara 1992, s. 47, 51; C. Krikun, *Pamytniki Krimskotatarskoy Arhitektura*, Simferopol 2001, s. 18, 19; M. G. Kramarovskii, "Solkhath-Krym in 13th and 14th Centuries: People, Culture and Craft Traditions", *Altın Orda ve Varisleri İkinci Uluslararası Konferansı*, İstanbul 2005, s. 48-49; a.m.f., "City, Palace and City Dominants in the Golden Horde", *The Golden Horde: History and Culture*, St. Petersburg 2005, s. 134; Osman Akçokraklı, "Staro-Kirimskie i Otuzkie natpisi XIII.-XV. vv.", *Izvestiya tauriceskogo obşcestva istorii, arheologii i etnografii*, I/58, Ak-mescit 1927, s. 5-17.

NICOLE KAŇÇAL-FERRARI

ÖZBEKİSTAN

Orta Asya Türk cumhuriyetlerinden.

- I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA
- II. TARİH
- III. KÜLTÜR ve MEDENİYET
- IV. MİMARİ

Batıda ve kuzeyde Kazakistan, güneyde Afganistan, güneybatıda Türkmenistan, doğuda Kırgızistan ve güneydoğuda Tacikistan ile komşudur; sınırları içeri-

sinde Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti yer alır. Yüzölçümü 447.400 km², nüfusu 26.800.000 (2005), başşehri Taşkent (2.100.000), diğer önemli şehirleri Nemen-gân (471.000), Endican (413.000), Nukus (325.000), Buhara (299.000) ve Semerkant'tır (282.000).

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

Yaklaşık beşte dördü düzlük alanlardan oluşan ülkenin özellikle orta ve kuzeybatı kesimleri ova ve platoların yer aldığı sade bir topografyaya sahiptir. Aral gölünün güneyindeki Amuderya deltası ile Turan, Taşkent, Semerkant, Buhara, Fergana ovaları ve Kızılkum çölü başlıca düzlük alanları teşkil eder. Tanrı dağları (Tien Şan) ile Pamir dağlarının batı uzantılarının meydana getirdiği dağlık alanlar ülkenin güneydoğusundadır (Çatkal dağında Adelunga zirvesi 4301 m.). Ülkede sıcak yazlar ve soğuk kışların yaşandığı karasal bir iklim, özellikle alçak alanlarda çöl iklimi hâkimdir. Yazlar uzun, sıcak ve yağışsız olup sıcaklık yer yer 40 C°'nin üzerine çıkar. Buna karşılık kısa süren kış mevsiminde sıcaklığın zaman zaman - 38 C°'ye kadar indiği şiddetli soğuklar görülür. Batı kesiminde yağışlar azdır. Doğuya doğru gidildikçe yükseltinin de etkisiyle büyük bölümü kış ve ilkbahar aylarında düşen yıllık yağışlarda bir miktar artış görülür: Karakalpakistan ve Hârizm bölgelerinde 75-100, Taşkent'te 350-400, dağların etek kesimlerinde ise 600 mm.

Bitki örtüsünün esasını alçak düzlükler ve havza tabanlarında çöl bitkileri, plato ve dağlık alanlarda step bitkileriyle dağ çayırları teşkil eder. Ülke topraklarının yaklaşık % 10'u çalı ve orman formasyonu ile kaplıdır. Önemli akarsular Orta Asya'nın en büyük nehirleri olan Amuderya ile Siriderya'dır. Aral gölüne dökülen bu akarsulardan Amuderya gölün güney kıyısında büyük bir delta oluşturur. Siriderya ise Kazakistan'a geçtikten sonra Aral'a ulaşır. Amuderya'nın kollarından Zerefşân Semerkant, Buhara ve Nevai ovalarını, Siriderya Fergana ovasını, kollarından Çircik Taşkent ovasını sular. Başlıca göller Sarıkamış, Aydar ve Aral'dır. Bunlardan güney bölümü Özbekistan'a ait olan Aral'da büyük bir çevre felâketi yaşanmış ve Sovyetler Birliği tarafından uygulanan yanlış tarım politikaları sonucu gölü besleyen iki nehrin sularının önemli bir bölümü pamuk tarlalarının sulanmasında kullanıldığı için göl 1960'lardan itibaren kurumaya başlamış ve yüzeyi yaklaşık % 60, hacmi ise % 80 oranında küçülmüştür; bu sebeple eski kaynaklarda dünyanın dördüncü bü-

Resmî adı	: Özbekiston Respublikası (Özbekistan Cumhuriyeti)
Başşehri	: Taşkent
Yüzölçümü	: 447.400 km ²
Nüfusu	: 26.800.000 (2005)
Resmî dili	: Özbekçe
Para birimi	: Özbek somu (UZS) 1 UZS = 100 Tiyin

yük gölü olarak gösterilirken günümüzde altıncı sıradadır. Diğer taraftan pamuk tarımında kullanılan kimyasal maddeler göl tabanında birikmiş ve bunlar suların çekilmesiyle birlikte toz fırtınaları tarafından çevreye yayılarak binlerce canlı türünün yok olmasına ve insanların ölümüne yol açmıştır.

Özbekistan, Orta Asya Türk cumhuriyetleri arasındaki en kalabalık ülke olup nüfusunun yıllık artış hızı yaklaşık % 1,5, yoğunluğu 53 kişidir (km²). Nüfus özellikle Amuderya ve Siriderya ile bunların kollarının suladığı vadi ve ovalarda toplanmıştır; Nemengân, Endican ve Fergana gibi büyük şehirlerin bulunduğu Fergana havzası ile Taşkent, Buhara, Semerkant, Ürgenç, Nukus ve Karşı çevreleri en yoğun alanlardır. Halkın yaklaşık % 80'ini Özbekler, % 10'unu diğer Türk boyları, geri kalanını da büyük bölümü Taşkent'te yaşayan Ruslar (% 5), Tacikler, Ermeniler, yahudiler, Almanlar ve Koreliler oluşturur. Resmî dil Özbekçe'dir; ayrıca her etnik grup kendi dilini de konuşur. Nüfusun % 90'ı hemen tamamı Sünnî müslüman, % 6 kadarı hristiyan, geri kalanı ise farklı dinlerin mensubudur.

İnsanların büyük bir bölümünün kırsal kesimde yaşadığı Özbekistan'da tarım en önemli geçim kaynağı ve ekonominin temelidir. Toprakların yaklaşık % 10'undan elde edilen ürünlerin başlıcaları pamuk, buğday, pirinç, çeşitli sebze ve meyvedir. Yağışların azlığı sebebiyle tarım büyük ölçüde sulamaya bağlıdır. Özbekistan dünyanın önde gelen pamuk üreticilerinden biridir. Ancak tahıl ihtiyacını karşılamak amacıyla son yıllarda pamuk üretim alanlarının bir kısmı başta buğday olmak üzere çeşitli tahıllara ayrılmış ve 1999'da 3,6 milyon ton olan pamuk üretimi 2003'te